

DİJİTAL DÜNYA, GÖZETİM TEKNOLOJİLERİ VE YAPAY ZEKÂ: HÜKÜMRANLIK VE ÖZGÜRLÜK ARASINDA MODERN İNSAN

Dr. Ersin Doyran

Referans için: Doyran, Ersin. "Dijital Dünya, Gözetim Teknolojileri ve Yapay Zekâ: Hükümrانlık ve Özgürlük Arasında Modern İnsan". İNSAMER Analiz. 10.02.2023.

 Analiz

"(...) Önceleri asla yapamadığımız şeyleri fiziksel olarak yapmamıza olanak sağlayan makinelere sahip olmakla daha da mutluyuz; gökyüzünde süzülerek birkaç saat gibi kısa bir sürede okyanusun karşı sahiline inebiliyoruz. Makinelerin bu tür başarıları gururumuza dokunmuyor. Ama düşünme yeteneğine sahip olmak; işte bu çok insanca bir özellik. Ne de olsa düşünme yeteneğimiz sayesinde fiziksel yetersizliğimizi aşabildik ve diğer canlılara üstünlük sağlayabildik. Üstünlüğümüzü kanıtlayan bu önemli özelliğimizi bir gün makinelere kaptırırsak, onlara boyun eğmek zorunda kalmayacak mıyız?"

Roger Penrose, *Kralın Yeni Aklı* (1999)

Modernite insanı özgürleştirdiğini ve onu kendi kendisinin efendisi yaptığını ilan etmiş-

ti. Bundan böyle insan, aklı ve iradesi sayesinde kendi kaderini ellerine alacak; bununla da yetinmeyerek diğerlerinin kaderini belirlemeye çalışacak; daha da ötesinde dünyanın ve de tabiatın kontrolünü ele geçirmeye, onları kendi menfaatlerine tabi kılmaya çalışacaktı. 'Coğrafi keşifler'den -daha doğru bir ifadeyle işgallerden- bu yana bütün bir emperyalizm ve kolonyalizm tarihi, bu yeni 'efendi insan'ın yeryüzündeki tutku ve hırs dolu macerasının hikâyesidir. Bu hikâye (hi/story) kesinlikle kan, gözyaşı ve acı ile örülmüştür. Yine de henüz tamamlanmamıştır. Tarih, 'efendi'nin planladığı biçimde ilerlemiştir. Belki bugünün hanesine 'ilerleme' olarak yazılanlar yarın 'gerileme' olarak kaydedilecektir. Kimse bilemez, insanlığın yeryü-

zündeki binlerce yıllık yolculuğu içerisinde şu yaşadığımız zamanlar, öncesi ve sonrası ile yine de çok küçük bir yer işgal ediyor.

Açık bir realitedir ki insanoğlu bugün düne göre etrafındaki dünyanın ve doğanın maddi bilgisine çok daha fazla vakıftır ya da öyle zannetmektedir. Keza bu dünyanın ve doğanın çok daha büyük bir kısmını kontrol etmektedir -en azından görünürde. Buna karşılık onunla arasında artık herhangi bir 'duygusal' bağ veya 'sır' kalmamıştır. Bu önemli bir şey midir? Evet, kesinlikle. Artık insan ve dünya/doğa (*earth/nature*) arasında açık ve şiddetli bir savaş hâli hüküm sürmektedir. Eğer bu önemli değilse başka ne önemli olabilir? İnsanoğlu içinde yaşadığı, konuk olduğu 'evi' ile kavga etmektedir. Bir gün evden kovulduğunda nereye gidecektir?

Modern zamanlar, teknik ve niceliğin egemen olduğu bir 'arıziliği' temsil eder. Bir başka ifadeyle her şey her an değişir; hiçbir şey kalıcı değildir. Esas olan bu devinimdir, eşyanın kendisi değil. Bu devinimi doğuran, onu tetikleyen her şey, modern insanın gözünde takdir edilmeye layıktır. Sayılar ve çokluklar aslında bu devinimi sürekli biçimde ölçüp kaydederler. Bu doğrultuda devini-

min yaratılmasında insanoğlunun en büyük yardımcısı şüphe yok ki teknik ve teknoloji olmuştur. Teknoloji, Tarım Çağı sonrası insanın doğa ve yerküre karşısında giriştiği muazzam yıkıcılıktaki savaşta ve sömürde onun suç ortağı rolünü üstlenmiştir. Dolayısıyla modern insan bir homo-teknikus olarak

adlandırılmayı layığıyla hak etmektedir. Bugün artık teknik ve teknoloji, ardındaki onca felsefe -ve niyete rağmen- nötr bir kavram olarak genel geçer kabul görmekte, hatta Tanrı'nın bir nimeti olarak takdis edilmektedir. Buradaki 'niyet sorunsalı'nın (*the question of intent*) kritik önemde olduğunu teslim etmek gerekir. Modern bilimsel paradigmanın gelişimi 'niyet sorunsalı' kavranmadan anlaşılabilir. Öte yandan bu yeni paradigma yukarıda işaret edilen 'efendi insan'ın amaçları doğrultusunda ve gözetiminde geliştirilmiştir. Onun niyetlerinden bağımsız bir eylem olarak da düşünülemez. Modern insan Promete'ye özenmişti. Ne olursa olsun bir kez daha göklerden ateşi çalacak, onu yere indirecekti. Peki ama ne amaçla? Ne için? Bu cesaretin moti-

vasyonunu sağlayan şey neydi? Bu soruların çok basit bir yanıtı vardı: Dünyanın -daha sonra da kâinatın- yeni 'efendisi' olmak! Bilimsel ve sanatsal eylem yaşamın bütününden ayrı

İnsan yeni ve gelişmiş, daha da gelişmiş makinelerin yardımıyla biraz daha 'hükümran' olacaktır. Ama kendisinin en bariz ayırt edici vasıflarından biri olan 'akledebilme' erdemini makinelere devrettikçe özgürlüğünden ve özgürlük ahlakından da parça parça yitirecektir.

düşünülemeyeceğine göre, o da bu çerçeve içerisinde araçsallaştırılarak sade pratik ve pragmatik boyutlarıyla modern insanın hizmetine koşulacaktı. *Oryantalizm* bu tür bir bilimsel eylemin yalnızca 'Şark'a bakan yüzüydü. Burada bilim, sanat ve iktidar (*power*) arasındaki karmaşık ve çok boyutlu ilişkiler ağını gözden uzak tutmamak gerekir.¹

Yapay zekâ (*Artificial Intelligence-AI*) meselesine geçmeden önce son bir noktaya daha işaret etmeme izin verin. Öyle görünüyor ki buraya kadar çizmeye çalıştığım insan portresinin -ki bu, kesinlikle aynı zamanda bir 'Aydınlanma insanı'dır- karşı karşıya bulunduğu en muazzam açmaz (*dilemma*) onun hem 'hükümrân' hem de 'özgür' olma arzusuyla yanıp tutuşmasıdır. Hem hükümrân hem özgür olunabilir mi? Hükümrânlık ancak bir özgürlük yanılması yaratabilir, özgür olma hâlini değil. Zira hükümrânlık ilk önce 'hükümrân'ın bizatihi kendisini esir alan bir tutkudur. Bir diğer ifadeyle 'hükümrân özne' kendisini özgür zanneden bir köledir gerçekte. Hükümrânlığın en kırılğan yanı da burada açığa çıkar.

Geride bıraktığımız son on yıllarda dünyamız ve onu kuşatan her şey büyük bir hızla dijitalleşti, sanallaştı; dolayısıyla giderek gerçek yaşamlarımızdan uzaklaştı, koptu. Daha doğrusu bizler gerçek dünyadan koptuk, kendimize ve yaşama yabancılaştık. Artık neredeyse her şeyi oturduğumuz rahat koltuklarımızdan kalkmadan sadece parmağımızı hafifçe tuşlar veya cam bir ekran üzerinde oynatarak yapabiliyoruz. Buna iş yaşantımız, alışverişlerimiz ve politik eylemlerimiz de dâhil. Bu durumun dayanılmaz hafifliğine kendimizi o denli kaptırmışız ki bu sözde rahatlığı büyük

bir 'nimet' telakki ediyoruz. Evet, artık hepimiz dünya vatandaşları olduk, ama bu dünya gerçek değil! Dijital dünyanın eşit birer yurttaşız!

Dijital teknoloji öyle bir özelliğe sahip ki siz onunla diğerlerini, dünyayı ve doğayı gözetleyip kontrol etmeye çalışırken, aynı anda o da sizi gözetleyip yapıp ettiklerinizi kayıt altına alıyor. Bugün dünya çapında en yaygın kullanıma sahip arama motoru *Google* bir yandan da en büyük gözetleme makinesi olarak çalışıyor. Diğer yandan her geçen gün güvenlik gibi, sağlık gibi türlü gerekçelerle yaşamlarımıza giren ve bizleri 'koruyarak' gözetleyen pek çok teknoloji hiç sorgulanmadan kabul görüyor. Büyük kitlelerin 'okunaklı' kılınması; bir başka deyişle onların mevcut durumlarının tam ve 'kesin' bir görünümünün çıkarılması, böylece gelecekte ne yapacaklarının öngörülebilmesi ve bu yolla gözetim ve kontrol altında tutulabilmeleri modern devlet örgütlenmesinin en öncelikli hedefiydi. 21. yüzyılın ilk çeyreğinde ulus-devletin akıbeti tartışılardursun bu hedefe büyük ölçüde ulaşılmış görünüyor. Hem de global ölçekte, 'sınırsız' bir biçimde.

Günümüzde yapay zekâ (*AI*) meselesi tüm yakıcılığına rağmen henüz geniş kamusal tartışmanın -özellikle dünyanın belirli kesimlerinde- öncelikli gündem maddelerinden biri değil. Belki henüz etkileri tam olarak hissedilmiş olmayabilir belki de bilinçli bir şekilde bazı hassas noktaların üzeri örtülüyor olabilir. Ne olursa olsun, oldukça acil ve sonuçlarını bugünden kolay kolay kestiremeyeceğimiz bir sorunla karşı karşıya olduğumuzu bilmemiz, en azından sezinlememiz

gerekiyor. Mesele basitçe yapay zekâya taraf veya karşı olmaktan çok öteye geçiyor. Matematik-fizik kuramlarıyla felsefi-etik problemleri bir arada tartıştığı klasikleşmiş eseri *Kralın Yeni Akl'ında*² Roger Penrose sorunu bir dizi 'büyük' soru sorarak şu şekilde ortaya koyar:

"Mekanik bir cihazın düşünebilmesi, hatta duygulara veya bir usa [mind/zihin, akıl] sahip olması konusu aslında yeni değildir. Fakat modern bilgisayar teknolojisinin gelişmesiyle yeni bir ivme, hatta yeni bir ivedilik [aciliyet] kazanmıştır. Sorun, felsefenin derin konularına götürüyor bizi. Düşünmek veya hissetmek nedir? Us nedir? Us gerçekten var mıdır? Varsa, ilişkili olduğu fiziksel yapılara fonksiyonel olarak ne ölçüde bağımlıdır? Bu tür yapılardan tamamen bağımsız olarak var olabilir mi? Veya yalnızca fiziksel yapıların bir fonksiyonu mudur? Ne olursa olsun, ilgili yapıların özellik itibarıyla biyolojik (beyin) olması mı gerekli, yoksa elektronik ekipman parçaları da pekala aynı işlevi üstlenebilir mi? Us, fizik yasalarına bağımlı mı? Gerçekte fizik yasaları nelerdir?" (s. 27-28)

Yapay zekâ tasarımcıları ve pek çok fizikçi konunun sadece bir veya birkaç yönüyle ve gayet 'profesyonel' bir biçimde ilgileniyor olabirler. Yine onların çoğu, Penrose'un yukarıda yönelttiği aslında varoluşun ya da varlığın gizemi ve güzelliğinden kaynaklı geniş kapsamlı sorulara oldukça teknik ve 'kesin' yanıtlar verebileceklerdir. Oysa ne bilinç ve zihin ne de evrenin sınırları ve zamanın akışı/yönü hakkında çok fazla bilgiye sahibiz. Yine de bu konular hakkında bildiğimiz(i zannettiğimiz) şeylerle alakalı olarak pek şüphe duymayız. Fakat Penrose'un da büyük bir ustalıkla gös-

terdiği gibi dünyamıza, kâinata ve en temelde 'gerçekliğin' ne olduğuna dair, örneğin, klasik fizik kuramları ile kuantum kuramı arasında muazzam farklılıklar vardır. Elbette etrafımızdaki fiziksel gerçekliği ve zamanın akıp gidişini -eğer akıyorsa- algılayışımıza göre dünya görüşümüz de biçimlenecektir.

Fiziğin birçoğumuza karmaşık ve zorlu görünen önerme ve denklemlerinden felsefenin derinliklerine doğru bir yolculuk gerçekleştirecek olsaydık yukarıdaki soruların da en az fiziğinkiler kadar yorucu ve önemli olduğunu fark edebilirdik. Burada karşımıza toplumsal-dan siyasala, kültürden tıp ve etiğe birbiriyle bağlantılı bir dizi yeni, bir o kadar da meydan okuyucu soru çıkacaktır. Yapay zekâ, oldukça basit bir biçimde ifade edildiği gibi asla sadece insanoğlu ile makinenin enfes bir buluşması değildir. Belki daha ziyade tarih boyunca insanlığın en büyük sınavlarından biri olan hükümlanlık-özgürlük ikileminin çağımızda en açık hâliyle gözlemlenebileceği bir süreci işaret eder. İnsan yeni ve gelişmiş, daha da gelişmiş makinelerin yardımıyla biraz daha 'hükümlan' olacaktır. Ama kendisinin en bariz ayırt edici vasıflarından biri olan 'akledebilme' erdemini makinelere devrettikçe özgürlüğünden ve özgürlük ahlakından da parça parça yitirecektir.

Buraya kadar değinmediğim kritik bir nokta daha var. İnsanı insan yapan onun sahip olduğu 'selim bir akıl' (*common sense, right-minded*) kadar 'selim bir kalp'tir de. Makineyi *duygu-sahibi* kılamayacağımıza göre bir gün makinelerin insanlardan daha zalim olabileceğini de hesaba katmak gerekir. İnsan varlığı her şeyde olduğu gibi

elbette makinelerin kontrolünü elinden bırakmak istemeyecektir. O böyle bir ihtimale inanmamaktadır da. Yani bir gün gelip de 'makinelerin efendisi'nin onların kölesi olabileceğini aklının ucuna dahi getirmemektedir. Oysa geleceğin kontrolü bugünün efendisinin ellerinde değildir. O ihtimal gerçekleştiğinde makinelerden merhamet beklemek beyhude olacaktır.

Özgürlüğün ve mutluluğun anlamının kişiden kişiye değiştiğinin bilincindeyim. Bu noktada Svendsen'in yol gösterici yaklaşımı yararlı olabilir. Ona göre özgürlüğün imkânı, yaşadığımız hayatların gerçek değerini

kavrayabilmekten geçer ve buna da ancak tüm varlığımızı bizim için önemli olan şeylere **adayarak** ulaşabiliriz.³ Şimdi bir an için düşünelim: yaşamının çoğunu sanal bir dünyada performans göstererek tüketen, gerçek hayata döndüğünde ise etrafı çepeçevre teknolojik aletlerle ve akıllı-akılsız makinelerle kuşatılmış bir kişi -ve de bir toplum- nasıl özgür ve mutlu olabilir? Böyle bir **habitus**⁴ içerisinde 'hükümrân özne' ancak kendisini özgür ve mutlu zanneden gerçek bir köle olabilir. Modern habitusun insanlara ve diğer canlılara sunduğu tek gerçeklik de bu olsa gerektir: kölelik; ama esaslı, tutkulu ve iştiaqla arzu edilen performatif bir kölelik...

Sonnotlar

- ¹ Bu konuya dair Edward W. Said'in Şarkiyatçılık'ı [*Orientalism*, 1978] ile *Kültür ve Emperyalizm* [*Culture and Imperialism*, 1993] adlı yapıtları ve Wael B. Hallaq'ın Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek [*Restating Orientalism: A Critique of Modern Knowledge*, 2018] başlıklı çalışması, alanında öncü ve muazzam eserlerdir. Yukarıda işaret edilen hususla ilgili olarak bir diğer dikkat çekici nokta da çağdaş Batı'da pek çok yerde, özellikle araştırma merkezleri, enstitüler ve üniversitelerde, "Bilgi güçtür! (*Knowledge is Power!*)" sloganına/logosuna rastlamanın olağan bir şekilde kabul görmesidir.
- ² Roger Penrose, *The Emperor's New Mind: Concerning Computers, Minds, and the Laws of Physics* (Oxford University Press, 1999). Türkçesi: *Kralın Yeni Aklı: Bilgisayar, Zekâ ve Fizik Yasaları*, çev. Tekin Dereli (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015). Nobel ödüllü büyük bir matematiksel fizikçi ve bilim felsefecisi olan Penrose (doğumu: 1931), önde gelen bir Yapay Zekâ münekkidi ve hâlen Oxford Üniversitesi Matematik Enstitüsü onursal profesörüdür.
- ³ bk. Lars Svendsen, *Özgürlüğün Felsefesi*, çev. Murat Erşen (İstanbul: Redingot Kitap, 2021).
- ⁴ Burada 'habitus' kavramını M. Mauss'un kullandığı manada kullanıyorum: kişinin kabul ya da ret ettiği bir şey olmayıp kişinin gerçekte ne olduğu ve ne yapmak zorunda olduğu ile ilgili bir durum.
- ⁵ Bu konuya dair Edward W. Said'in Şarkiyatçılık'ı [*Orientalism*, 1978] ile *Kültür ve Emperyalizm* [*Culture and Imperialism*, 1993] adlı yapıtları ve Wael B. Hallaq'ın Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek [*Restating Orientalism: A Critique of Modern Knowledge*, 2018] başlıklı çalışması, alanında öncü ve muazzam eserlerdir. Yukarıda işaret edilen hususla ilgili olarak bir diğer dikkat çekici nokta da çağdaş Batı'da pek çok yerde, özellikle araştırma merkezleri, enstitüler ve üniversitelerde, "Bilgi güçtür! (*Knowledge is Power!*)" sloganına/logosuna rastlamanın olağan bir şekilde kabul görmesidir.
- ⁶ Roger Penrose, *The Emperor's New Mind: Concerning Computers, Minds, and the Laws of Physics* (Oxford University Press, 1999). Türkçesi: *Kralın Yeni Aklı: Bilgisayar, Zekâ ve Fizik Yasaları*, çev. Tekin Dereli (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015). Nobel ödüllü büyük bir matematiksel fizikçi ve bilim felsefecisi olan Penrose (doğumu: 1931), önde gelen bir Yapay Zekâ münekkidi ve hâlen Oxford Üniversitesi Matematik Enstitüsü onursal profesörüdür.
- ⁷ bk. Lars Svendsen, *Özgürlüğün Felsefesi*, çev. Murat Erşen (İstanbul: Redingot Kitap, 2021).
- ⁸ Burada 'habitus' kavramını M. Mauss'un kullandığı manada kullanıyorum: kişinin kabul ya da ret ettiği bir şey olmayıp kişinin gerçekte ne olduğu ve ne yapmak zorunda olduğu ile ilgili bir durum.